

Ks. Władysław Szulist

HISTORIOGRAFIA DIECEZJI GDAŃSKIEJ

WSTĘP

Diecezja gdańska nie posiada bibliografii obejmującej lata powojenne¹. Znaczne usługi w interesującej nas problematyce może oddać kontynuowana także po drugiej wojnie światowej bibliografia E. Wermkego². Kładzie ona jednak główny nacisk na dorobek nauki zachodnioniemieckiej. W 1967 r. ukazała się bibliografia H. Neumeyera dotycząca historii Kościoła w Gdańsku, w tym także Pomorza Wschodniego³. I ta bibliografia nie jest kompletna, a ponad to nosi na sobie piętno rewizjonistyczne. Dorobek nauki historycznej Pomorza Gdańskiego regularnie notują publikacje Biblioteki PAN w Gdańsku oraz Zapiski Historyczne w Toruniu.

Do roku 1918 ok. 60% obecnego terytorium diecezji Gdańskiej należało do diecezji chełmińskiej, stąd tak ścisły związek nie tylko obszary ale i historyczny oraz historiograficzny obydwu diecezji. Na temat historiografii diecezji chełmińskiej w latach 1945—1976 ukaże się artykuł niżej podpisanego w Studiach Pelplińskich, stąd poniższy artykuł należy łączyć ściśle z tamtym, gdyż prezentowana tu historiografia obejmuje w zasadzie tylko problematykę gdańską i żuławską⁴.

Diecezja gdańska w 1975 r. obchodziła 50 lecie swego istnienia. Jej

¹ Artykuł z tej problematyki o diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej napisał W. Szulist, *Z historiografii kościelnej Pomorza Środkowego 1945—1974*, Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Diecezjalne 1975 nr 6—8 s. 156—178. Dziękuję Prof. Dr M. Biskupowi za cenne uwagi, z których znaczną część uwzględniono w niniejszym artykule oraz Mgr M. Dorawie za uzupełnienia bibliograficzne z zakresu sztuki.

² E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1939—1970*, Bonn—Godesberg 1974. Poszczególne tomy szczegółowo wylicza W. Chojnacki, *Historia Pomorza*, t. 1, do roku 1466, cz. 2, pr. zb. pod red. G. Labudy, Poznań 1969 s. 330—334.

³ H. Neumeyer, *Bibliographie zur Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen*, Leer (Ostfriesland) 1967.

⁴ Omówiono tam m.in. Historię Pomorza, t. 1—2, cz. 1, postać W. Łęgi, materiał zawarty w Zapisach Historycznych oraz dalszą bibliografię dotyczącą bł. Doroty z Mątówów. Pominęto informacyjne artykuły zamieszczone w Przewodniku Katolickim, ponieważ jest to czasopismo o charakterze popularnym.

dzieje można podzielić na 2 części: przed 1945 rokiem i od 1945 r. W tych okresach całkiem odmienne były losy gdańskiego Kościoła.

Prezentowany tu przegląd historiograficzny poza względami naukowymi miał jeszcze cele duszpasterskie i praktyczne.

HISTORYCZNA PRZYNALEŻNOŚĆ DIECEZJI GDAŃSKIEJ W OBECNYCH GRANICACH

Granice obecnej diecezji gdańskiej ukształtowane po pierwszej wojnie światowej, zdeterminowane zostały obszarem Wolnego Miasta Gdańska. Jej granica na wschód od Nowej Karczmy przecina Mierzeję Wiślaną, następnie Zalew Wiślany aż do ujścia Nogatu. Dalsza limitacja jest już naturalna a tworzy ją rzeka Nogat i Wisła. Od tej ostatniej począwszy, przez parafie Pszczółki, Sobowidz, Trąbki Wielkie, Mierzeszyn, Przywidz, Pręgowo i Lublewo, zachodnia granica za Sopotem wpada do morza.

Historycznie diecezja gdańska bierze początek z diecezji wrocławskiej, warmińskiej, pomezkańskiej i chełmińskiej. Prawie do połowy XIII wieku te obszary należały do diecezji wrocławskiej. Zgodnie z jej dokumentem erekcyjnym granice opierały się na Wiśle, Nogacie i nawet cała Mierzeja Wiślana w początkowym okresie była złączona z diecezją wrocławską. W połowie XIII wieku w związku z utworzeniem (w 1243 r.) czterech pruskich biskupstw: chełmińskiego, pomezkańskiego, warmińskiego i sambijskiego jak i zaborczą polityką krzyżacką, ulega zmianie również jurysdykcja kościelna na tych terenach. Dotyczyło to głównie obszarów leżących w trójkącie Bałtyk, Wisła i Nogat zagarniętych w latach 1251—1253 przez Krzyżaków⁵. Wprawdzie biskup wrocławski w latach 1252 i 1264 wnosił z tego powodu na biskupa pomezkańskiego skargi przed legata papieskiego, jednak nie przyniosły one zamierzonych rezultatów⁶. Dalsze ubytki na tym terenie miały miejsce w latach 1347—1360, kiedy to przyłączono do diecezji pomezkańskiej 7 parafii: Łysica, Przebrno, Kobyła Kępa, Mikoszewo, Drewnica, Sobieszewo i *Scheute* (niezidentyfi-

⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji Polskich (966—1939)*, Archiwa, Bibliotekę i Muzea Kościelne (cyt. dalej: ABMK), 20:1970, s. 268.

⁶ S. Librowski, *Wizytacja diecezji wrocławskiej*, cz. 1. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej, t. 1, Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, z. 1, Wstęp ogólny, ABMK 8:1964, s. 31; tamże 10:1965 s. 121. Według M. Pollakówny dla wieków XIII—XV (Historia Pomorza t. 1, cz. 1 s. 477) i J. Obłąka dla roku 1243 (Historia diecezji warmińskiej, Olsztyn 1959 s. 10) do diecezji pomezkańskiej należał prawie cały obszar w rozwidleniu Wisły i Nogatu, z wyjątkiem przypuszczalnie obszarów, których w XVI w. tworzyły parafię Kępki, Marzęcino, Kmiecino, Myszewo i może jeszcze Szawałd będących w jurysdykcji biskupa warmińskiego. Warto jeszcze zaznaczyć, że w XIII wieku należały do posiadłości miejskich Elbląga obszary po Myszewo, Kmiecino, Podwaliny i Gozdawę (A. Piątkowski, *Posiadłości ziemskie miasta Elbląga w XV—XVIII wieku*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1972, mapa nr 3).

kowane)⁷. Te nabytki utrzymały się przy diecezji pomezkańskiej do końca jej istnienia. Na początku XVI w. (1513 r.) biskup pomezkański zagarnia jeszcze parafię Wisłoujście i przypuszczalnie Tujsk⁸. Taki stan dla II połowy XVI w. prezentują również M. Biskup i A. Tomczak⁹. Wspomniane wyżej parafie Sobieszewo, Drewnica, Tujsk i Przebrno z diecezji pomezkańskiej wchodziły do województwa pomorskiego¹⁰. Do tego ostatniego należały również obecne obszary diecezji gdańskiej usytuowane na zachód od Wisły. Te składały się na 4 dekanaty: mirachowski, gdański, stebleski i tczewski.

Na początku XVII wieku papież Klemens VIII powierzył administrację diecezji pomezkańskiej biskupom chełmińskim, nadając im tytuł administratorów biskupstwa pomezkańskiego¹¹. Trzeba przy tym zaznaczyć, że protestantyzm w tej diecezji osiągnął znaczne sukcesy, co przyczyniło się do zmniejszenia parafii katolickich¹². Dla tych terenów biskupów niżej podpisanego w Studiach Pelplińskich, stąd poniższy artykuł interesujące nas obszary między Wisłą i Nogatem wchodziły do 3 dekanatów: malborskiego, nowostawskiego i żuławskiego¹⁴. Pod względem administracji państwowej dekanaty te należały do województwa malborskiego.

Na mocy bulli *De salute animarum* z 1821 r. parafie 3 powyższych dekanatów objął jurysdykcją biskup warmiński¹⁵, zaś dawny archidiakon pomorski łącznie z Gdańskiem przeszedł w jurysdykcję biskupa chełmińskiego.

Utworzenie po pierwszej wojnie światowej Wolnego Miasta Gdańska przyczyniło się do erekcji diecezji gdańskiej w dniu 30.12.1925 r.¹⁶, która

⁷ Cytuję za B. Kumorem (*Granice...* 20:1970 s. 268). Temu stanowi sprzyjały również krzyżackie podziały administracji państwowej na komturstwa (*Historia Pomorza t. 1, cz. 1, s. 598*).

⁸ B. Kumor, *Granice...* 20:1970 s. 268.

⁹ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955 s. 78—79.

¹⁰ *Atlas Historyczny Polski*. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, opr. M. Biskup przy współpracy L. Koca, Warszawa 1961, załączona mapa. Por. także: *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1957.

¹¹ B. Kumor, *Granice...* 20:1970 s. 270.

¹² *Atlas... Prusy Królewskie...* s. 30—31.

¹³ B. Kumor, *Granice...* 20:1970 s. 271.

¹⁴ Tamże 20:1970 s. 367. Por. E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preussens 1454—1772*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 74:1938 s. 168—171. Dokładny wykaz parafii dla XVI wieku podany w *Atlasie... Prusy Królewskie...* s. 121—124 oraz M. Biskup, *Rozmieszczenie...* s. 87—93.

¹⁵ J. Oblak, *Historia...* s. 11. Na czas życia bpa warmińskiego Józefa Hohenzollerna do diecezji warmińskiej należała jeszcze Oliwa. Po jego śmierci w 1836 r. Oliwę włączono do diecezji chełmińskiej (tamże s. 12).

¹⁶ A. Baciński, *Polskie duchowieństwo katolickie w Wolnym Mieście Gdańsku 1919—1939*, *Studia Gdańskie* 1:1973 s. 24; E. Cieślak, C. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1969 s. 449.

nie została podporządkowana metropolii gnieźnieńskiej, ale bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Do Gniezna jako sufraganię przyłączono ją dopiero w 1972 r.

Do diecezji gdańskiej weszło 18 parafii z diecezji chełmińskiej i 18 z diecezji warmińskiej¹⁷. Pierwszym biskupem gdańskim został dotychczasowy Administrator Apostolski E. O'Rourke w 1926 r., obierając za siedzibę Oliwę. W latach 1938—1945 diecezją rządził bp C. M. Splett, a od 1945 roku do 1951 Administrator Apostolski ks. A. Wronka, zaś w latach 1951—1956 Wikariusz Kapitulny ks. Jan Cymanowski.

Pomyślniejsza sytuacja dla diecezji nastąpiła w 1956 r., kiedy 8 grudnia diecezję objął bp Edmund Nowicki, zarządzając nią do 1971 r. Dzięki jego staraniom otwarto Seminarium Duchowne, odbudowano gmach Kurii Biskupiej i powołano biskupa pomocniczego. Od 1.12.1971 r. ordynariuszem diecezji jest bp Lech Kaczmarek, z którego inicjatywy odbył się II Synod Diecezjalny w 1973 r.¹⁸

Gdańsk właściwie już od ośmiu stuleci predestynowany był na stolicę osobnej diecezji. Przypuszcza się, że przez okres prawie 200 lat istniała tu kapituła kolegiacka do połowy XIII w.¹⁹ Od połowy XII w. miasto było siedzibą archidiakona pomorskiego, zaś od XIII w. oficjalatu foralnego, a później generalnego. W ciągu wieków pełniło rolę ważnego ośrodka portowego, gospodarczego i kulturalnego. Nic dziwnego, że Krzyżacy w wieku XIV i XV usiłowali go oderwać z całym archidiakonatem pomorskim od diecezji wrocławskiej i uczynić osobnym biskupstwem²⁰, co jednak na szczęście nie doszło do skutku; nie pozwalając na zerwanie ostatniej więzi, jaka wówczas łączyła te ziemie z Macierzą²¹. Zresztą nie było to także po myśli biskupów wrocławskich.

Nowopowstała diecezja w 1925 r. miała zaledwie 36 parafii, zaś obecnie już 64; ich liczba jednak będzie ciągle wzrastać, choć tę sprawę krępuje nieco zbyt skromny obszar.

¹⁷ *Schematyzm diecezji gdańskiej na rok 1969* s. 41—42; *Schematyzm diecezji gdańskiej na jubileuszowy rok 1975* podaje tylko 17 parafii z diecezji warmińskiej (s. 5). Por. także: B. Kumor, *Granice...* 21:1970 s. 380—381.

¹⁸ Bliższą charakterystykę diecezji podaje art.: *Kościół u ujścia Wisły*. Tygodnik Powszechny 27.7.1974 nr 30.

¹⁹ S. Librowski, *Na śladach wczesnośredniowiecznej kolegiaty i kapituły zamkowej św. Michała w Gdańsku*, ABMK 14:1967 s. 231—245; A. Zbierski, *W sprawie kolegiaty na grodzie gdańskim w XI—XIII wieku*, Rocznik Gdański 28:1969 s. 259—265 (cyt. dal. RG).

²⁰ Gdy za biskupa Zbyluta (1364—1383) zbudowano kurie biskupią na Biskupiej Górze pod Gdańskiem, zburzył ją mistrz krzyżacki Michał Kuchmeister, traktując ją jako symbol biskupiego dominium (J. Kriedte, *Die Merschaft der Bischöfe von Wloclawek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974 s. 209).

²¹ S. Librowski, *Na śladach...* s. 244.

HISTORIOGRAFIA DOTYCZĄCA POSZCZEGÓLNYCH OKRESÓW HISTORYCZNYCH

Okres książąt i krzyżacki

W dobie współczesnej historia Kościoła nie tylko w Polsce obficie korzysta z wyników badań archeologów i historyków architektury. Okazały się one przydatne do studiów nad początkami chrześcijaństwa, datacją pierwszych kościołów i kultem w Gdańsku. Cenne wyniki w tym zakresie przyniosły badania A. Zbierskiego²², K. Jażdżewskiego²³, J. Kamińskiej²⁴, L. Łuki²⁵, K. Jasińskiego²⁶, J. Ciemnołońskiego²⁷ i J. Stankiewicza²⁸. Szczególne efekty badawcze przyniosły wykopaliska archeologiczno-architektoniczne w kościołach św. Mikołaja, św. Katarzyny i na dawnym grodzie książąt pomorskich, późniejszym zamku krzyżackim.

Do obfitej literatury związanej z osobą św. Wojciecha²⁹, Patrona diecezji, warto dołączyć jeszcze artykuł W. Łęgi, zamieszczony w Miesięczniku Diecezji Gdańskiej³⁰.

Bezprawne zajęcie Pomorza Wschodniego, w tym także Gdańska przez Krzyżaków w 1308 r. zmieniły radykalnie sytuację w mieście, w którym dokonano rzezi, zaś dotychczasowa zabudowa uległa zburzeniu. Tą spra-

²² A. Zbierski, *Metoda planistyczna (strukturalno-kontymacyjna) w badaniach miast polskich IX—XIII wieku*, RG 38:1978 z. 1 s. 233—247; *Metody badań nad rozplanowaniem wczesnośredniowiecznego Gdańska*, RG 19/20:1962 s. 293—318; tenże: *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych w kościołach św. Mikołaja i św. Katarzyny w Gdańsku*, RG 15/16:1958 s. 53—77; tenże: *Archeologia o przemianach przestrzennych na terenie Gdańska w IX—XIII w.* (w) *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, pr. zb. Warszawa—Poznań—Toruń 1976 s. 99—111; tenże: *Początki Głównego (Prawego) Miasta w Gdańsku*, *Kwartalnik Historii i Kultury Materialnej* 1975 r. 1 s. 55—66; tenże: *Początki Gdańska w świetle najnowszych badań, Gdańsk jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969 s. 11—27; tenże tamże: *Rzemiosło w Gdańsku wczesnośredniowiecznym* (s. 364—377), tenże: *Port gdański na tle miasta w X—XIII wieku*, Gdańsk 1964; tenże: *O poglądach Ericha Keysera na wyniki polskich badań nad dziejami wczesnośredniowiecznego Gdańska i Pomorza Gdańskiego*, RG 29/30:1970 s. 219—234.

²³ K. Jażdżewski, *Gdańsk X—XIII wieku na tle Pomorza wczesnośredniowiecznego* (w) *Szkice z dziejów Pomorza. Pomorze średniowieczne*, Warszawa 1958 s. 73—120; tenże: *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopalisk*, Gdańsk 1952.

²⁴ J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych*, RG 14:1955 s. 29—65.

²⁵ L. Łuka, *Wierzenia pogańskie na Pomorzu Wschodnim w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973.

²⁶ K. Jasiński, *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska. Kościoły Gdańskie*, *Zapiski Historyczne* (cyt. dalej ZH) 39:1974 z. 3 s. 37—67.

²⁷ J. Ciemnołoński, *Ostatnie odkrycie na terenie zamku gdańskiego*. II Sesja Naukowa Politechniki Gdańskiej. Sekcja Architektury, Gdańsk 1952.

²⁸ J. Stankiewicz, *Die Probleme der ersten Kirchenanlagen in Gdańsk*, *Acta Visbyensia*, VII symposium för historiska vetenskaper 1967, Visby-Göteborg 1969 s. 221—239.

²⁹ *Bibliografia Historii Kościoła w Polsce za lata 1944—1970* cz. 1 s. 65, cz. 2 s. 177—179, Warszawa 1977; F. Stopniak, *Bibliografia Historii Kościoła w Polsce za lata 1971—1972*, Warszawa 1977 nr 429, 430, 727, 827, 1604.

³⁰ 1958 s. 572.

wą w swoich badaniach zajął się K. Jasiński³¹. Problemowi Młodego Miasta (Jungstadt) osobne studium poświęcił S. Mielczerski³². Tumult z lat siedemdziesiątych XIV w. zainteresował Z. Binerowskiego³³. Dla kultury umysłowej okresu nie tylko krzyżackiego cenna jest pozycja J. Dworzaczkowej³⁴. Dzieje dominium biskupstwa wrocławskiego stały się przedmiotem badań P. Kriedtego³⁵. Wyżej zarysowane problemy mają także związek ze stosunkami kościelnymi.

CZASY RZECZYPOSPOLITEJ SZLACHECKIEJ

Gdańsk jako ruchliwy port i ośrodek kultury był szczególnie podatny na nowe prądy reformacyjne z zachodu. Rola Gdańska obok Torunia i Elbląga na terenie Prus Królewskich w czasie wystąpienia Lutra była decydująca. Skutki reformacji dla miasta były bardzo znaczące. Na początki reformacji w Gdańsku wskazał w informacyjnym artykule P. Kielar³⁶. Luter i Gdańsk — tak swoje opracowanie zatytułował U. Arnold³⁷. Gdańska polityka w dobie reformacji w korespondencji między Janem von Werden i księciem Albrechtem stała się przedmiotem zainteresowania B. Bockelmann³⁸. O stosunki wyznaniowe i obyczajowość w dobie informacji zachacza także pozycja M. Boguckiej³⁹.

Problematyka reformacyjna, w tym także różnowiercza, nieraz przeplata się z tematyką odrodzenia lub w ogóle ze stosunkami kulturalnymi tego okresu. W tej grupie należy wskazać na takich autorów jak B. Nadolski⁴⁰, M. Bogucka⁴¹, H. Zins⁴², S. Bodniak⁴³, J. Tazbir⁴⁴, i Z. Nowak⁴⁵.

³¹ K. Jasiński, *Zburzenie miasta Gdańska przez Zakon Krzyżacki w 1308 r.*, ZH 1976 z. 3 s. 25—39.

³² S. Mielczarski, *Gdańsk — Młode Miasto (Jungstadt)*, RG 19/20; 1960/61 s. 273—292.

³³ Z. Binerowski, *Sprawa krwawego tumultu w Gdańsku w XIV wieku*, RG 15/16:1956/1957 s. 78—94.

³⁴ J. Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962.

³⁵ P. Kriedte, *Die Herrschaft...*

³⁶ P. Kielar, *Początki reformacji w Gdańsku*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL 1972 nr 1(21) za rok 1972, Lublin 1974 s. 29—33.

³⁷ U. Arnold, *Luther und Danzig*, Zeitschrift für Ostforschung 21:1972 H. 1, s. 94—121.

³⁸ B. Bockelmann, *Danzigs Politik in der Reformationszeit im Briefwechsel zwischen Johann von Werden und Herzog Albrecht von Preussen*, Kiel 1968.

³⁹ M. Bogucka, *Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII*, Warszawa 1967.

⁴⁰ B. Nadolski, *Humanizm w Prusach Królewskich* (w) *Kultura i Sztuka, Pomorze Gdańskie* nr 2, Gdańsk 1965 s. 101—146; tenże: *Życie i działalność uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna*, Toruń 1961; tenże: *Bartłomiej Keckermann* (w) *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII w.*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 s. 125—145.

⁴¹ M. Bogucka, *Szkice gdańskie (XV—XVII w.)*, Warszawa 1955.

⁴² H. Zins, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, Lublin 1951.

⁴³ S. Bodniak, *Młodzież polska w Gdańskim Gimnazjum Akademickim w w. XVI—XVIII*, RG 13:1954 s. 38—52.

Kilka artykułów poświęcono menonitom, którzy m. in. byli związani z Żuławami⁴⁶.

Literatura mająca już nieco luźniejszy związek z problematyką jest dość liczna. Warto tu wskazać tylko na ważniejsze pozycje⁴⁷. Z zakonami, konkretniej z jezuitami wiążą się 2 artykuły⁴⁸.

Szereg cennych pozycji po II wojnie światowej zyskała kartografia kościelna. Jedną z nich jest Atlas Prus z końca XVIII w.⁴⁹ Pomocny może być także dla odtworzenia sieci parafialnej artykuł J. Szeligi⁵⁰.

Tematyki czasopiśmiennictwa m. in. także moralnego dotyka artykuł J. Kasprzyka⁵¹. Jest to problematyka, w której zarysowują się znaczne możliwości badawcze.

OKRES PRUSKI

Wśród pruskich ciosów, które spadły w okresie zaboru na ludność polską w Gdańsku była germanizacja i walka z polskością. Temu zagadnieniu dłuższy artykuł poświęcił E. Myczka⁵². Początkowe partie tego

⁴⁴ J. Tazbir, *Antytrynitaryzm w Gdańsku i okolicach*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 21:1976 s. 57.—82.

⁴⁵ Z. Nowak, *Antyreformacyjna elegia Dantyszka o zagładzie Gdańska*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 16:1971 s.

⁴⁶ K. Mężyński, *Z wędrówek Menonitów pomorskich, Gmina w Bardiańsku nad Morzem Azowskim*, RG 28:1969 s. 235—260; tenże: *Über die Menoniten in Polen*, *Mennonitische Geschichtsblätter* N.F. 20:1968 s. 49—66; tenże: *O menonitach w Polsce*, RG 19/20:1960) 1961 s. 185—259.

⁴⁷ Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga Pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia, Gdynia 1959; E. Cieślak, D. Steyer, *Uwagi o problemie narodowości Gdańska (XV—XVIII w.)*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 1:1955 z. 2 s. 129—136; J. Serczyk, *Ze studiów nad związkami naukowymi Gdańska z Wittenbergą w XVII wieku*, *Zeszyty Naukowe UMK*, *Historia* III:1967 s. 91—111; K. Kubik, L. Mokrzecki, *Trzy wieki nauki gdańskiej. Szkice z dziejów od XVI do XVIII wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976; E. Cieślak, *Společne podstaty šcišlejšego zespolenia Gdańska z Polskå w XVII i XVIII wieku*, ZH 31:1966 z. 3 s. 193—217; tenże: *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962; K. Kubik, *Życie naukowe Gdańska w XVII i XVIII wieku*, *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne* (cyt. dalej GZH) 1963 nr 11 s. 31—103; Z. Nowak, *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Kopernika*, Toruń 1972; W. Odyniec, *Dzieje Prus Królewskich 1454—1772*, Warszawa 1979; Z. Raszewski, *Z tradycji teatralnych Pomorza*, Wrocław 1955; H. Penners-Ellwart, *Die Danziger Bürgerschaft nach Herkunft und Beruf 1537—1709*, Marburg—Lahn 1954 (Jest to pozycja wyraźnie tendencyjna. Por. rec. RG 22:1963 s. 282—288).

⁴⁸ Z. Nowak, *Gdański paszkwil antyjezuicki z 1586 roku* (Początki literatury antyjezuickiej w Polsce) RG 25:1966 s. 51—70; E. Rabowicz *Gdański teatr jezuicki wobec Oświecenia* GZH 1961 nr 1—2 s. 115—134.

⁴⁹ *Die kirchliche Organisation um 1785* (w) *Historisch-Geographischen Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 2, Wiesbaden 1970.

⁵⁰ J. Szeliga, *Zagadnienie zmian linii brzegowej Zalewu Wiślanego w świetle wybranych map XVI—XIX wieku*, *Rocznik Elbląski* 5:1972 s. 61—86. Por. także: M. Pelczar, J. Szeliga, *Rys historyczny rozwoju kartografii* (w) *Żuławy Wiślane* pr. zb. pod red. B. Augustowskiego, Gdańsk 1976 s. 29—48.

⁵¹ J. Kasprzyk, *Gdańskie czasopiśmiennictwo naukowe i moralne pierwszej połowy XVIII wieku*, RG 27:1968 s. 33—68.

⁵² E. Myczka, *Z dziejów walki o wiarę i polskość pod zaborem pruskim*, *Studia Gdańskie* 1:1973 s. 119—144, cz. II tamże 2:1976 s. 7—40.

dwuczęściowego artykuły mają za podkład starszą literaturę przedmiotu, są raczej przypomnieniem bardziej znanych faktów, ale za to cenne są końcowe rozważania oparte na nieopublikowanych dotąd źródłach. W tych ostatnich, które autor załącza, zajął się petycjami polskiej ludności miasta Gdańska do bpa Sedlaga, Marwicza i Rednera oraz Ligą Polską w Gdańsku.

Germanizacja nazwisk polskich na terenie Gdańska zainteresowała R. Świętochowskiego⁵³. Przydatne do tej problematyki może być również studium H. Górnowicza⁵⁴.

Na pruską germanizację odpowiedziała samoobroną polska grupa ludnościowa. Tej dziedziny dotyczy kilka artykułów⁵⁵.

Sporo poewangelickich kościołów po II wojnie światowej przejął Kościół katolicki w Polsce. Do historii tych obiektów mogą być przydatne ewangelickie wizytacje z lat 1853—1944⁵⁶.

WOLNE MIASTO GDANSK

Interesującą nas literaturę w głównej mierze można podzielić na pośrednio i bezpośrednio dotyczącą spraw kościelnych. Ta pierwsza zasadniczo dotyczy Wolnego Miasta Gdańska⁵⁷, względnie Polonii Gdańskiej⁵⁸ i także stoi w jakiej koneksji ze sprawami kościelnymi. Przyczynia się więc do wyjaśnienia wielu kwestii diecezjalnych na szerszym tle ogólnym. Tę problematykę uzupełnia jeszcze kilka pozycji o charakterze wspomnieniowym⁵⁹.

Osobną monografię polskiemu duchowieństwu katolickiemu poświęcił A. Baciński⁶⁰. Zajął się w niej działalnością polskiego duchowieństwa na arenie społecznej, narodowej, kulturalnej, duszpasterskiej oraz polskimi kościołami⁶¹. Jest to najpełniejsze, jak dotychczas opracowanie dotyczące roli polskiego duszpasterstwa na terenie Wolnego Miasta Gdańska. Tenże autor napisał również krótki artykuł o bpie E. O'Rourke⁶².

⁵³ R. Świętochowski, *Germanizacja nazwisk polskich na terenie Gdańska w latach 1874—1944*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966.

⁵⁴ H. Górnowicz, *Zniemczone nazwiska polskie na cmentarzu w Brętowie*, RG 28:1969 s. 159—189. Por. także: E. Breza, *Nazwiska polskie mieszkańców Sopotu pierwszej połowy XX wieku*, Rocznik Sopocki 1976 s. 85—97.

⁵⁵ *Gazeta Gdańska*. 75 rocznica powstania, Gdańsk 1968; D. Majkowska, *Kamil Kantak — inicjator, współzałożyciel Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku*, RG 32:1972 z. 1 s. 9—26; *Książka polska w dawnym Gdańsku* pr. zb., Gdańsk 1974. Por. także: J. Petroni, *W 80 lecie urodzin ks. prof. dr Kantaka*, *Nasza Przeszłość* 16:1962 s. 283—294; H. Jastak, *Kazanie wygłoszone w Pucku w niedzielę 8.2.1970 r. z okazji 50-lecia zaślubin Polski z morzem*, MDG 1970 nr 12 s. 460—467.

⁵⁶ *Die evangelischen General- Kirchen- und Schulvisitationen in Ost- und Westpreussen 1853 bis 1944*, bearb. I. Gundermann, Göttingen 1970. Por. także: *Die evangelischen General- Kirchen visitationen in der von Ost- und Westpreussen sowie Posen 1920 abgetreten Kirchen- Kreisen*, bearb. und hrsg. von W. Hubatsch, Göttingen 1971.

⁵⁷ M. Podlaszewski, *Ustrój polityczny Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920—1933*, Gdynia 1966; R. Bierzanek, *Sprawa Gdańska w polityce*

wielkich mocarstw zachodnich w okresie konferencji pokojowej 1919, Przegląd Zachodni 1954 nr 3 s. 140—181; F. Marszałek, *Sprawa Polski w Wolnym Mieście Gdańsku*, RG 15/16: 1956/1957 s. 301—341; B. Dopierała, *Gdańska polityka Józefa Becka*, Poznań 1962; A. Klafkowski, *Uprawienia Polski w Wolnym Mieście Gdańsku w latach 1918—1939*, ŻM 1955 nr 2/3 s. 55—85; tenże: *Granica polsko-niemiecka a konkordaty z lat 1929 i 1933*, Warszawa 1958; S. Mikos, *Polityka Polski wobec Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920—1939*, Komunikaty Instytutu Bałtyckiego 7:1970 z. 12 s. 59—78; M. Andrzejewski, *Zarys dziejów „Danziger Volksstimme” (1920—1936)*, Rocznik Historii Ciasopiśmiennictwa Polskiego 1975 t. 14 z. 2/3 s. 275—284; T. Cieślak, *Na marginesie dziejów „Danziger Vorposten”*, Komunikaty Instytutu Bałtyckiego 1972 z. 16 s. 61—74; A. Roman, *Ustrój polityczny Wolnego Miasta Gdańska*, Warszawa 1956; H. Boettcher, *Die völkerrechtliche Lage der Freien Stadt Danzig seit 1945*, Gottingen 1958; tenże: *Działalność Komisariatu Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku 1920—1939*, Gdańsk 1970; F. Mrose, *Die Danziger Staatsangehörigkeit*, Tübingen 1951; K. Skubiszewski, *Gdańsk w prawie międzynarodowym w okresie 1919—1939*, Czasopismo Prawno-Historyczne 8:1956 z. 1 s. 258—272; H. Levine, *Hitler's Free City. A history of the Nazi Party in Danzig 1925—1939*, Chicago 1973 (rec. ZH XLIII:1978 z. 1 s. 152—156); K. Skubiszewski, *Kompetencje państwa polskiego w Wolnym Mieście Gdańsku*, Czasopismo Prawno-Historyczne 11:1959 z. 2 s. 145—184; M. Wojciechowski, *Rada Robotniczo-Żołnierska w Gdańsku 1918—1920. Z dziejów Rady Robotniczo-Żołnierskich w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim*, Poznań 1957; S. Zalewski, *Statut Wolnego Miasta Gdańska*, Warszawa 1957; S. Potocki, *Tendencje polityczne mniejszości niemieckiej w województwie pomorskim w latach 1920—1939*, GZH, Seria Pomorzoznawcza R. 12(1969) nr 18 s. 7—52.

⁵⁸ Z. Ciesielski, *Teatr polski w Wolnym Mieście Gdańsku 1920—1939*, Gdańsk 1969; tenże: *O teatrze polskim w Wolnym Mieście Gdańsku*, Pomorze Gdańskie nr 2, Kultura i Sztuka s. 127—146, Gdańsk 1965; *W 35 lecie założenia Gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej w Gdańsku*, pr. zb., Gdańsk 1957; K. Kubik, *Walka o szkołę polską w Wolnym Mieście Gdańsku*, Pomorze Gdańskie 1:1965 s. 172—197; S. Gierszewski, *„Ogniwo” najstarszy związek Polaków w Gdańsku*, RG 14:1955 s. 5—28; S. Kroczańska, *„Towarzystwo Ogniwo” w Gdańsku w świetle nowych źródeł*, RG 27:1969 s. 69—96; Z. Rynduch, *Gimnazjum Polskie w Gdańsku (1922—1939)*, GZH 1958 nr 1; *Gimnazjum Polskie Macierzy Szkolnej w Gdańsku 1922—1939*. Księga Pamiątkowa pod red. B. Janika, Gdańsk 1976; *50-lecie gdańskich organizacji polonijnych*, pr. zb., Gdańsk 1973; tenże: *Harcerstwo polskie w Wolnym Mieście Gdańsku*, RG 32:1972 z. 1 s. 85—117; J. Stankiewiczowa, *Nauczycielki w walce o utrzymanie polskości w Wolnym Mieście Gdańsku*, RG 22:1963 s. 224—262; K. Trzebiatowski, *Szkolnictwo i oświata polska w Wolnym Mieście Gdańsku 1918—1939* Przegląd Zachodni 1:1956, r. 12 s. 324—338; E. Weizsacker, *Erinnerungen*, München 1950; R. Wodzicki, *Wspomnienia Gdańsk—Warszawa—Berlin*, Warszawa 1972; E. Ziehm, *Aus meiner politischen Arbeit in Danzig 1914—1939*, Marburg 1956 1956 (niektóre partie książki mają charakter nacjonalistyczny, rec.: RG 23:1964 s. 275—273); I. Manskij, *Wspominania sowietogo posła*, Moskwa 1964; H. Sahm, *Erinnerungen aus meinen Danziger Jahren 1919—1930*, Marburg (Lahn 1958) rec. RG 19/20:1960/1961, s. 469—472). Por. także: B. Zwara, *Gdańszczanie*, Gdańsk 1976; C. Burckhardt, *Moja misja w Gdańsku*, Warszawa 1970 (rec. RG 22:1963 s. 300—302).

⁶⁰ A. Baciński, *Polskie duchowieństwo katolickie w Wolnym Mieście Gdańsku 1919—1939*, Studia Gdańskie 1:1973 s. 7—117; tenże: *„W służbie Boga i Ojczyzny”. Narodowe zasługi duchowieństwa polskiego w Wolnym Mieście Gdańsku (1919—1939)*, MDG 1970 s. 479—493. Por. także: *Odczyt S. Czyżewskiego, nestora Polonii Gdańskiej w czasie uroczystości ku czci śp. ks. F. Rogaczewskiego* MDG 1959 s. 685—688; *Kazanie ks. Muzalewskiego w uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej ku uczczeniu ks. Rogaczewskiego*, wygłoszone w 1959 r. w kościele Chrystusa Króla w Gdańsku, MDG 1961 s. 504—507.

⁶¹ Czeka jeszcze na opracowanie duszpasterstwo niemieckiego duchowieństwa.

⁶² A. Baciński, *Pierwszy biskup gdański Edward O'Rourke*, MDG 1962 nr 5 s. 157—167. Por. także: *Doczesne szczątki ks. bpa Edwarda O'Rourke wró-*

Z opracowań niemieckich jako pozycję przydatną do tego okresu warto odnotować F. Wothe⁶³.

O przeszłości Kościoła katolickiego na Gdańskich Żuławach pisał F. Lulkowski⁶⁴. On też wniósł kilka uwag do art. A. Bacińskiego o bpie O'Rourke⁶⁵.

OKUPACJA HITLEROWSKA

Piśmiennictwo tego okresu odnosi się w zasadzie do martyrologii duchowieństwa katolickiego i osoby bpa C. Spletta.

Martyrologii gdańskiego duchowieństwa dotyczą prace wydane w Niemczech jak i w Polsce. Z tej pierwszej grupy należy wskazać na R. Stachnika⁶⁶, Totenkalender⁶⁷ i G. Gulzowa⁶⁸. Do tej drugiej grupy wchodzi prace A. Bacińskiego⁶⁹, K. Kluza⁷⁰ i materiały wspomnieniowe z okazji poświęcenia tablic pamiątkowych pomordowanych księży, Kaplicy-Pomnika w kościele NMP w Gdańsku, Pielgrzymki do Stutthofu i listy pasterskie z tych okazji⁷¹.

Biskup C. Splett należy do krytycznie ocenianych postaci z okresu II wojny światowej. Publikacje dotyczące jego osoby z pierwszych lat po II wojnie światowej nosiły na sobie wyraźne piętno czasu⁷². Są to

ciły do Gdańska-Oliwy, MDG 1973 nr 1/3 s. 84; E. Piszcz, *Sprawa nominacji ks. Franciszka Sawickiego na biskupa diecezji gdańskiej w 1938 r.*, *Studia Pelplińskie* 1969 s. 39—40.

⁶³ F. Wothe, *Die Kirchen der Diözese Danzig*, Hildesheim 1963. Por. także: E. Ruppel, *Zur Tätigkeit des Eugenio Pacelli als Nuntius in Deutschland*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 7, H. 2(1959) s. 297—317; H. Beyer, *Grundlinien des Kirchenkampfes in Osten und Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung der Kirchenpolitischen und verfassungsrechtlichen Entwicklung in Ostpreussen, Danzig, Kongresspolen, Pommern, Grenzmark Posen-Westpreussen, Schloesien, Böhmen-Mähren und Siebenburgen. 1932/1935*, *Ostdeutsche Wissenschaft* 9:1962 s. 301—240.

⁶⁴ F. Lulkowski, *Z historii Kościoła katolickiego na Wielkich Żuławach*, MDG 1960, dodatek.

⁶⁵ Tenże: *kilka uwag do artykułu ks. dr Bacińskiego o pierwszym biskupie gdańskim*, MDG 1962 s. 345—346.

⁶⁶ R. Stachnik, *Die ermordeten Geistlichen des Bistums Danzig in der Jahren 1933 bis 1945* (w) *Sankt Adalbert-Kalender*, Menden 1950 s. 46—60. Por. także: *Danziger Priesterbuch*, Hildesheim 1965; tenże: *Die Katholische Kirche in Danzig*, Münster 1959. Są to pozycje popularne, nieściśle a nawet tendencyjne.

⁶⁷ *Totenkalender der verstorbenen Priester der Diözese Danzig*, Düsseldorf 1958.

⁶⁸ G. Gulzow, *Kirchenkampf in Danzig 1934—1945. Persönliche Erinnerungen*. Leer (Ostfriesland) 1968, Rautenberg.

⁶⁹ Por. przypis 60; A. Baciński, *Księża diecezji gdańskiej umęczeni w okresie drugiej wojny światowej (1939—1945)*, MDG nr 7 1965 s. 257—267.

⁷⁰ K. Kluza, *Uczenie pamięci śp. ks. Franciszka Rogaczewskiego umęczonego za sprawę Boga i Ojczyzny*, MDG 1959 s. 682—684.

⁷¹ MDG 1959 s. 682—688, 226—231, 1961 s. 504—506, 1965 s. 243—245, 251—255, 1969 s. 232—237, 243—267, 1970 s. 113—117, 528—529.

⁷² J. Sikora, *Tak mówi historia*, Warszawa 1956; tenże; *Biskup Carl Maria Splett*, Warszawa 1951; W. Borowski, *Obowiązek niemieckiego biskupa. Duchowieństwo niemieckie i okupacja Polski 1939—1945*, Warszawa 1966. Por. także: H. Lipiński, „Biskupa Gdańska” proste ścieżki, *Fakty i Myśli* 1964 nr 6/30; S. Majewski, *Pastorał i swastyka*, *Litery* 1962 nr 4.

pozycje tendencyjne i popularne. Inna grupa publikacji przynosi opinie już bardziej wyważone⁷³. Tę linię starają się kontynuować artykuły Z. Waszkiewicz⁷⁴ i E. Kleinerta⁷⁵. Liczne dokumenty do jego działalności zawiera watykańskie wydawnictwo źródłowe⁷⁶. Wydaje się, że już najwyższy czas, aby podjąć pełne i krytyczne studium działalności bpa C. Spletta.

CZASY WSPÓŁCZESNE

Literatura i źródła powstałe w okresie 1945—1977 są wytworem takich zdarzeń jak jubileusze, nominacje, poświęcenia, sprawozdania, upamiętnienia ważniejszych faktów, wypadków losowych, naturalnego rozwoju niektórych instytucji kościelnych, kultu czy urzędowych spisów duchowieństwa i kościołów. Do pełniejszej oceny powyższych zdarzeń trzeba jeszcze pewnej perspektywy czasu, by ona stała się bardziej bezstronna i wolna od nacisków.

W latach 1945—1951 diecezją gdańską zarządzał A. Wronka. Jego osobie stosunkowo wyczerpujący artykuł poświęcił E. Kleinert⁷⁷. O stanie diecezji w latach 1945—1948 krótki referat napisał sam Administrator Apostolski⁷⁸.

⁷³ K. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem 1939—1945*, Poznań 1946; K. Smigiel, *Walka władz hitlerowskich z katolickim kultem religijnym na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej 1939—1945*, Lublin 1968; A. Klafkowski, *Umowa poczdamska z dnia 2.8.1945 roku. Podstawy prawne likwidacji skutków wojny polsko-niemieckiej z lat 1939—1945*, Warszawa 1960; tenże: *Umowa poczdamska a sprawy polskie 1945—1970*, Poznań 1970; tenże: *Zagadnienie administracji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych w aspekcie prawa międzynarodowego*, ZM 1955 s. 37—71; T.W. *Zestaw faktów i dokumentów charakteryzujących antypolską postawę niemieckiego biskupa Gdańska, Carl Maria Spletta i stosunek Watykanu do powrotu Gdańska do Macierzy*, Gdańsk 1966; F. Wothé, *Carl Maria Splett, Bischof von Danzig — Leben und Dokumente*, Hildesheim 1965.

⁷⁴ Z. Waszkiewicz, *Działalność administratora apostolskiego diecezji chełmińskiej, biskupa Karola Marii Spletta w świetle postanowień konkordatu polsko-watykańskiego z 1925 r.*, Zeszyty Naukowe UMK, Historia z. 7, 1972 s. 49—73. Niektóre oceny autorki w tym artykule wydają się dyskusyjne. Jej uwadze uszło kilka pozycji wydanych w Niemczech Zachodnich i Pelplinie po II wojnie światowej. Byłyby one rzuciły sporo nowego światła na postać bpa C. Spletta; także: *Polityka Watykanu wobec Polski podczas drugiej wojny światowej i stosunek do niej polskiego episkopatu*, ZH 36:1971 s. 47—75.

⁷⁵ E. Kleinert, *Antypolskie zarządzenia biskupa gdańskiego Karola Spletta w świetle prawa karnego publicznego i kanonicznego*, MDG 1976 s. 81—96.

⁷⁶ *Actes et documents du Saint Siège relatifs a la seconde Guerre Mondiale*, t. III, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939—1945*, Première Partie 1939—1941, Deuxième Partie 1942—1945, Libreria editrice Vaticana 1967. Por. także: J. Sziling, *Hierarchia Kościoła rzymsko-katolickiego na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939—1945*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia 9:1973 s. 279—290.

⁷⁷ E. Kleinert, *Administrator Apostolski Diecezji Gdańskiej (1945—1951)*, MDG 1977 s. 79—97.

⁷⁸ A. Wronka, *Diecezja gdańska 1945—1948* MDG 1962 s. 275—280. Por. także: *Życiorys ks. bpa Andrzeja Wronki*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 1973 nr 4 s. 170—173.

Wspomniany E. Kleinert opracował również ciekawy artykuł o następnym zarządcy diecezji J. Cymanowskim, kierującym nią w latach 1951—1956⁷⁹.

Na lata 1956—1971 przypada w diecezji działalność ks. bpa E. Nowickiego. Podsumowanie całokształtu jego rządów w diecezji przynosi specjalny numer Miesięcznika⁸⁰. Szczególnie cenny jest tam artykuł W. Lauera⁸¹.

Od 1971 r. rządy nad diecezją przejął ks. bp L. Kaczmarek. Z jego osobą i dotychczasową działalnością zaznajamia nas również specjalny numer Miesięcznika⁸². Sprawozdanie z konsekracji zamieszczono w miesięczniku z 1972 r.⁸³

Dekret o erekcji Biskupiego Seminarium Duchownego, jego otwarciu, list pasterski z tej okazji⁸⁴ i uroczystości poświęcenia⁸⁵ znalazły odpowiednie udokumentowanie. W Studiach Gdańskich informacyjny artykuł o Seminarium zamieścił W. Bomba⁸⁶.

W diecezji po drugiej wojnie światowej zabrano się do budowy, odbudowy, rozbudowy, remontu kościołów oraz kaplic⁸⁷, dokonano poświęcenia kamienia węgielnego pod nowe obiekty sakralne a także poświęcenia szeregu kościołów i kaplic⁸⁸. Wzrosła liczba nowych parafii i dekanatów⁸⁹, zaś niektóre parafie i kościoły doczekały się krótkich opra-

⁷⁹ Studia gdańskie 3:1978 s. 137—162.

⁸⁰ MDG 1971 nr 3—4.

⁸¹ W. Lauer, *Biskup Edmund Nowicki jako biskup gdański* s. 112—139.

⁸² MDG 1972 nr 1, Por. także: *Komunikat o nominacji Biskupa Sufragana w Gdańsku*, MDG 1959 s. 74.

⁸³ MDG 1972 s. 161—162.

⁸⁴ *Dekret o erekcji Biskupiego Seminarium Duchownego w Gdańsku-Oliwie*, MDG 1957 s. 454; A. Baciński, *Otwarcie Biskupiego Seminarium Duchownego w Oliwie*, tamże s. 497—501; List pasterski ks. bpa o otwarciu Seminarium Duchownego w Gdańsku, tamże s. 454—458.

⁸⁵ A. Baciński, *Uroczystość poświęcenia Biskupiego Seminarium Duchownego w Gdańsku-Oliwie*, MDG 1958 s. 147—159.

⁸⁶ W. Bomba, *Biskupie Seminarium Duchowne w Gdańsku-Oliwie*. Studia Gdańskie 2:1976 s. 244—246.

⁸⁷ W. Czerniak, *Kościół p.w. św. Józefa w Kałdowie i jego odbudowa*, MDG 1959 s. 146—150; *Budowa kościoła w Oliwie za torami*, MDG 1957 s. 253; F. Wołos, *Kronika rozbudowy i poświęcenia kościoła parafialnego w Gdańsku-Chelmie*, MDG 1960 s. 568—573; *Kościół św. Barbary częściowo odbudowany*, MDG 1968 s. 113.

⁸⁸ *Poświęcenie kościoła pomocniczego w Kiełpinie Górnym*, MDG 1958 s. 609—610; *Poświęcenie odremontowanej części kościoła św. Katarzyny w Gdańsku*, MDG s. 119—121; *Poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę kościoła parafialnego w Gdańsku-Przymorzu*, MDG 1972 s. 324—325; *Poświęcenie kościoła Pomnika Polskości p.w. św. Stanisława w Gdańsku-Wrzeszczu*, MDG 1973 s. 85—86; *Poświęcenie kościoła św. Michała w Sopocie*, MDG 1973 s. 88; *Poświęcenie kaplicy w kościele św. Piotra i Pawła w Gdańsku*, MDG 1959 s. 528—531.

⁸⁹ *Dekret w sprawie erekcji parafii NMP Królowej Różańca św. w Gdańsku-Oliwie z dnia 12.9.1958 r.*, MDG 1958 s. 665—667; *Dekret erekcyjny parafii p.w. MB Częstochowskiej w Kieźmarku*, MDG 1971 s. 647—649; *Dekret ks. bpa z 1.10.1966 w sprawie ustanowienia nowego dekanatu II Dekanat Gdański*, MGD 1966 s. 463—464; *Dekret Biskupa Gdańskiego ustanawiający nowy dekanat*, MDG 1972 s. 110.

cowań⁹⁰. O pielgrzymkowym miejscu w Św. Wojciechu zaznajamia nas informacyjny artykuł J. Lalewicza⁹¹.

Dla stabilizacji diecezjalnego prowadzawstwa ważne znaczenie mają ustawy II Synodu odbytego z inicjatywy ks. bpa L. Kaczmarka⁹². Cała dokumentacja tego synodu została już ogłoszona drukiem⁹³. Przebiegiem i ustawodawstwem I synodu odbytego w 1935 r. zajął się E. Kleinert⁹⁴.

Diecezja Gdańska w 1975 r. obchodziła 50 lecie swego istnienia. Z tej okazji ordynariusz diecezji wydał specjalny list pasterski⁹⁵. W uroczystościach wziął udział ks. kard. S. Wyszyński⁹⁶. Miesięcznik przy tej sposobności przedrukował artykuł zamieszczony w *Osservatore Romano*⁹⁷. Tam również zamieścił z tej okazji wspomnienie W. Ciechorski⁹⁸.

Kilka rocznych sprawozdań ze stanu duszpasterstwa w diecezji opracował dla Miesięcznika E. Myczka⁹⁹. Jest to przydatny materiał do ewentualnej szerszej monografii w tym zakresie.

W interesującym nas czasie zmarli m. in. księża P. Schütz i W. Łęga. Z ich życiem i działalnością zaznajamiają nas krótkie opublikowane artykuły¹⁰⁰.

Urzędowe schematyzmy sporządzone przez Kurie Biskupią są cennym źródłem do śledzenia rozwoju sieci parafialnej, dekanalnej jak również dają możliwość wglądu w kadrę duchowieństwa. Dotychczas z tej serii ukazały się 3 za lata 1958, 1969 i 1975.

⁹⁰ W. Ciechorski, *Historia kościoła i kronika parafii św. Ignacego w Gdańsku*, MDG 1968 s. 181—199; K. Orkusz, *Historia parafii św. Anny w Gdańsku Letniewie*, MDG 1965 s. 152⁹¹160; J. Zywicki, *Historia kościoła MB Bolesnej w Gdańsku*, MDG 1959 s. 260—265; F. Wołos, *Kronika Dzielnicy i Parafii Gdańsku-Chełm*, MDG 1966 s. 116—121; *500 lecie parafii w Giemlicach*, MDG 1969 s. 51; H. Bukowski, *Kronika kościoła w Pręgowie na 650 lecie istnienia*, MDG 1973 s. 310—314. Dla prowadzących kroniki parafialne przydatny jest art. F. Lulkowskiego (Uwagi dla kronikarza parafii, MDG 1961 s. 463—469; E. Kleinert, *Poświęcenie dzwonów w Bazylice Mariackiej w Gdańsku 6.9.1970*, MDG 1970, s. 335—337; Informację o konsekracji dzwonów w katedrze oliwskiej 22.10.1967 zamieścił L. Kossak-Główczewski w MDG 1967 s. 442—444.

⁹¹ J. Lalewicz, *Wiadomości z historii i z tradycji o miejscowości pielgrzymkowej św. Wojciechu w diecezji gdańskiej*, MDG 1958 s. 351—355.

⁹² *Dekret zwołujących Diecezjalny Synod Gdański w 1973 r.*, MDG 1973 s. 30—31.

⁹³ MDG 1974 s. 1—46.

⁹⁴ E. Kleinert, *Prace przygotowawcze i przebieg I Synodu Gdańskiego 10²⁰12.12.1935*, MDG 1975 s. 224—237; tenże *Ustawodawstwo I Synodu Gdańskiego i jego duszpasterski charakter*, tamże: s. 271—289.

⁹⁵ MDG 1975 s. 100—105.

⁹⁶ MDG 1976 s. 182—190.

⁹⁷ Tamże s. 205—207.

⁹⁸ Tamże s. 207—224.

⁹⁹ E. Myczka, *Sprawozdanie ze stanu duszpasterstwa w diecezji gdańskiej za rok 1963*, MDG 1965 s. 316—322, za rok 1964, MDG 1966 s. 504—510. Por. także: E. Myczka, *Liczba ludności diecezji gdańskiej*, MDG 1961 s. 507—508.

¹⁰⁰ *Sp. Ks. Prałat Władysław Łęga. Wspomnienie pośmiertne*, opr. Z. Pawłowicz, MDG 1960 s. 397—405; F. Grucza, *Wspomnienie pośmiertne o księdzu Szamb. Pawle Schützu*, MDG 1968 s. 119—121. Por. także: W. Łęga, *Kronika parafii NMP Gwiazda Morza w Sopocie*, MDG 1958 s. 607—609.

Dla historiografii diecezji gdańskiej w minionym 50 leciu największe zasługi położył ks. A. Baciński. Poza wspomnianym już opracowaniem o polskim duchowieństwie katolickim w Wolnym Mieście skreślił również dzieje diecezji gdańskiej w dwudziestoleciu powojennym 1945—1965¹⁰¹. Jest to pierwszy powojenny zarys historyczno-statystyczny dorobku życia religijno-kościelnego tej nadmorskiej diecezji. Pokusił się również o pierwszy dłuższy polski zarys dziejów diecezji gdańskiej¹⁰². Część historyczna do 1925 r. ma charakter popularny. Cenniejsza jest część druga czyli współczesna. Dla historii kultu Maryjnego cenne jest też opracowanie o wizerunkach Maryjnych szczególnie czczonych w diecezji gdańskiej¹⁰³. Statystyczny charakter posiada zestawienie odnoszące się do 20 lecia diecezji, zamieszczone w Miesięczniku¹⁰⁴. Po drugiej wojnie światowej ukazała się również praca R. Stachnika o Kościele katolickim w Gdańsku¹⁰⁵.

Dla diecezjalnego środowiska naukowego wielkim udogodnieniem stało się uzyskanie własnego periodyku w postaci Studiów Gdańskich, ukazującego się od 1973 r.

Urzędowym organem Kurii Biskupiej jest Miesięcznik Diecezji Gdańskiej, ukazujący się od 1957 r. W latach 1946/47 dla obydwu diecezji ukazywał się Orędownik Diecezji Chełmińskiej i Gdańskiej.

Do diecezji gdańskiej odnoszą się znaczne partie książki R. Marka, traktującej o stosunku Kościoła katolickiego do ziem Zachodnich i Północnych¹⁰⁶. Autor przedstawił w niej trudną drogę do stabilizacji Kościoła na tych obszarach w minionym trzydziestoleciu. Książka jednak pomniejsza rolę polskiej hierarchii katolickiej w tych jednostkach administracji kościelnej¹⁰⁷.

Hagiografię diecezjalną poza św. Wojciechem reprezentuje jeszcze bł. Dorota z Mątówów. Literatura z nią związana jest stosunkowo liczna¹⁰⁸.

¹⁰¹ A. Baciński, *Dzieje diecezji gdańskiej w ostatnim XX leciu (1945—1965)*, *Nasza Przeszłość* 22:1965 s. 150—182.

¹⁰² A. Baciński, *Zarys dziejów ziemi i diecezji gdańskiej* (w), *Schema-tyzm diecezji gdańskiej na rok 1969* s. 34—85.

¹⁰³ A. Baciński, *Wizerunki Maryjne szczególnie czczone w diecezji gdańskiej*, *MDG* 1962 s. 386—399.

¹⁰⁴ A. Baciński, *20 lecie diecezji gdańskiej w świetle dat i faktów*, *MDG* 1965 s. 543—559.

¹⁰⁵ R. Stachnik, *Die katholische Kirche in Danzig*, Münster 1959.

¹⁰⁶ R. Marek, *Kościół rzymsko-katolicki wobec Ziem Zachodnich i Północnych*, Warszawa 1976.

¹⁰⁷ Por. rec. Z. Kaleńskiego, *Tygodnik Powszechny* 16.1.1977. Por. także: Z. Szwałkowska, *Kościół katolicki w diecezji gdańskiej w latach 1954—1965*, sem prof. dr W. Łukaszewicza, UG 1970, (maszynopis).

¹⁰⁸ *Studia Pelplińskie*, 1978.

Jej kultu i cnót dotyczy wydana w Rzymie książka oraz studium F. Hilde¹⁰⁹. Poza tym ukazało się również kilka pozycji publicystycznych¹¹⁰.

Z klasztorów opracowań doczekały się gdańskie brygidki i oliwscy cystersi. Tym pierwszym cenne studium poświęciła S. Kamińska¹¹¹. Zaś ich kontaktami z krajami skandynawskimi na przełomie XV i XVI w. zajął się T. Nyberg¹¹². Oddzielną pozycją książkową opactwo cystersów w Oliwie wzbogacił K. Dąbrowski¹¹³. Ta praca spotkała się jednak z ostrą krytyką w obszernym artykule recenzyjnym F. Sikory w Zapiskach Historycznych¹¹⁴. Z tą problematyką wiąże się również artykuł A. Ciesielskiego o opacie oliwskim A. Trebnicu¹¹⁵.

W dziejach miasta wielokrotnie przeplatał się ze sobą dorobek kulturalny polski, niemiecki czy jeszcze inne, szczególnie gdy chodzi o okres Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Właściwą wycenę tego wpływu z zachowaniem odpowiednich proporcji daje cenny artykuł G. Labudy¹¹⁶.

Powojenny transfer niemieckiej ludności za Łabę nie pozostał bez echa na historiografię kościelną Pomorza Wschodniego, w tym także Gdańska. Zgrupowani szczególnie w takich miastach jak Lubeka, Hannover, Hamburg, Berlin, Muenster i Menden Westf. byli mieszkańcy Gdańska zaczęli wydawać własne czasopisma i literaturę¹¹⁷. Prym wiodły w

¹⁰⁹ *Beatificationis et canonisationis Servae Dei Dorotheae Montoviensis viduae et reclusae „Beatae” seu „Sanctae” nuncupatae (+1394) positio super cultu et virtutibus Servae Dei ex Officio concinnata*, (Romae) 1971; F. Hilde, *Dorothea von Montau. Eine deutsche Mystikerin*, Freiburg (1968).

¹¹⁰ R. Stachnik, *Zur bevorstehenden Kanonisierung Dorotheas von Montau*, Unser Ermlandbuch 1976 s. 25—33; S. Scholz, *Die hl. Dorothea von Montau*, tamże 1978 s. 58—66; J. Westphal, *Die erste kurze Lebensbeschreibung Dorotheas von Johannis Marienwerder. De vita prima, Dorotheenbote* 25:1967 s. 114—1188; M. Borzyszkowski, *Błogosławiona Dorota z Mątówów*, Tygodnik Powszechny 6.3.1977. M. Borzyszkowski napisał pracę habilitacyjną o Janie z Kwidzyna, pierwszym żywociarzu bł. Doroty (Warmińskie Wiadomości Diecezjalne 1972 nr 2—3 s. 88—89).

¹¹¹ S. Kamińska, *Klasztory brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie. Założenie i uposażenie* Gdańsk 1970, rec. ZH 1973 z. 2 s. 124.

¹¹² T. Nyberg, *Klasztor brygidek w Gdańsku i jego najwcześniejsze kontakty z krajami skandynawskimi na przełomie XIV i XV wieku* ZH 27:1962 z. 1 s. 53—77; tenże: *Pierwsze dokumenty Władysława Jagiełły dla polskiego klasztoru brygidek (w Gdańsku)* ZH 39:1974 z. 4 s. 69—73; tenże: *Nowe prace o zakonie brygidek w Prusach i Rzeczypospolitej*, tamże s. 75—83.

¹¹³ K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975.

¹¹⁴ ZH XLII:1977 z. 4 s. 95—129.

¹¹⁵ A. Ciesielski, *Adam Trebnic, opat oliwski*, Nasza Przeszłość 27:1967 s. 135—161.

¹¹⁶ G. Labuda, *Gdańsk jako ośrodek kultury w przeszłości* RG 29/30:1970 s. 5—12.

¹¹⁷ *Unser Danzig. Mitteilungsblatt des Bundes der Danziger*, Lübeck, ed. R. Koennemann und W. Spurgat; *Heimatbrief der Danziger Katholiken. Kirchliche Zentralstelle der Danziger Katholiken*, Muenster; *Danziger Nachrichten. Ostdeutscher Nachrichtenverlag*, Berlin Charlottenburg West Berlin, ed. W. Bader; *Das Heimatwerk. Mitteilungen fuer die Katholiken Danzigs*, ed. J. Albert, Menden Westf.; *Jugendbrief der Danziger Jugend im Bund der Danziger*, Hauptjugendleitung der Danziger Jugend im Bund der Danziger, Luebeck, ed. E. Lorenz; *Danziger*

tym organizacje ziomkowskie m. in. Związku Gdańszczan¹¹⁸. W antypolską propagandę, która utrudniała stabilizację Kościoła katolickiego w diecezji gdańskiej wciągnięto nawet sztukę¹¹⁹.

Przeszłość miasta została uwzględniona w kilku pozycjach. Polski Gdańsk M. Pelczara¹²⁰ idealizuje nieco przeszłość miasta. Już sam tytuł poniekąd narzucił problematykę. Mniej uczuciowa i bardziej obiektywna od M. Pelczara jest książka Piwarskiego¹²¹. Dopiero Dzieje Gdańska E. Cieślaka i C. Biernata¹²² przynoszą nowoczesny, syntetyczny i popularny zarys przeszłości miasta oparty na solidnych podstawach źródłowych, szerszej literaturze przedmiotu, przy czym nie są pozbawione ambicji naukowych¹²³. Ta ostatnia jest najbardziej przydatna do dziejów kościelnych miasta.

Z opracowań pozostałych miast diecezji warto wskazać na dwa dotyczące Nowego Stawu¹²⁴ i Sopotu¹²⁵. Przynoszą one sporo materiału także z zagadnień życia kościelnego. Godne odnotowania związane z terenem Żuław są monografie Malborka¹²⁶ i Elbląga¹²⁷. W 1976 r. ukazała się monografia gospodarza Żuław¹²⁸. Historyka Kościoła mogą zainte-

Hauskalender. Kalender Danziger Heimat, Hamburg; Nachrichtenblatt der alten Danziger Jugendbewegung. Sutthausen bei Osnabrück. ed. K. Gall; *Wir von der Weichsel*. Mitteilungsblatt der Gemeinschaft der Danziger katholischen Jugend in der Aktion Heimatvertriebener im Bund der deutschen katholischen Jugend. Hannover. ed. J. Behnke; *Dorotheanbote*. Der Mitteilungsblatt der Dorotheenbundes. ed. R. Stachnik, Coesfeld. Por. także: J. Kaps. *Die katholische Kirchenverwaltung in der deutschen Diözesen östlich der Oder Neisse (1945—1955)*, Archiv f. Schless. Kirchengesch. 13:1955 s. 280—289.

¹¹⁸ R. Fuchs, *Organizacje ziomkowskie w NRF w latach 1945—1967. Ze szczególnym uwzględnieniem Ziomkowstwa Prus Zachodnich, Związku Gdańszczan i Ziomkowstwa Wisła—Warta*, Poznań 1968; S. Potocki, *Przykłady antypolskiej propagandy prasowej niektórych ziomkowstw w świetle rewizjonistycznej polityki NRF*; GZH, Prace Pomorzoznawcze 10:1967 nr 15 s. 5—24; tenże: *Niektóre aspekty problemu Pomorza Gdańskiego w rewizjonizmie zachodniemieckim*. RG 23:1964 s. 83—100; tenże: *Pomorze Gdańskie w oczach rewizjonistów zachodniemieckich*, Województwo Gdańskie w XX leciu Polski Ludowej pr. zb., Gdańsk 1965 s. 330—337.

¹¹⁹ S. Potocki, *Dzieła sztuki Pomorza Gdańskiego jako element w argumentacji rewizjonistycznej*, GZH 9:1966 nr 14 s. 37—52.

¹²⁰ M. Pelczar, *Polski Gdańsk*, Gdańsk 1947. Rec. M. Biskupa, Zapiski TNT 1949 nr 1/2 s. 197—199. Por. także: M. Pelczar, *Gdańsk 1958*. Tenże autor w dłuższym studium p.t. *Nauka i kultura w Gdańsku (Gdańsk jego dzieje...* s. 499—606) uwypuklił m.in. rolę kultury chrześcijańskiej w dziejach miasta.

¹²¹ K. Piwarski, *Dzieje Gdańska w zarysie*. Gdańsk—Bydgoszcz—Szczecin 1946, rec. ZH 1949 z. 1/2 s. 199—205.

¹²² E. Cieślak, C. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1969. Por. także: S. Matysik, *Dzieje Gdańska (w) Gdańsk jego dzieje i kultura...* s. 29—128.

¹²³ Rec. ZH 1971 z. 2 s. 145—147. Najpełniejszą będzie dopiero 5 tomowa Historia Gdańska pod red. E. Cieślaka.

¹²⁴ E. Rozenkranz, K. Podoski, A. Sobociński, *Nowy Staw*, Gdańsk 1969.

¹²⁵ F. Mamuszką, *Sopot. Szkice z dziejów*, Gdańsk 1975. Por. także: *Rocznik Sopotki 1976*.

¹²⁶ K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1960.

¹²⁷ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, Gdańsk 1970.

¹²⁸ *Żuławy Wiślane...*

resować artykuły H. Górnowicza, S. Mielczarskiego i W. Odyńca. Przydatne do tych zagadnień mogą być również pozycje Żuławy Gdańskie¹²⁹ i książka F. Becka¹³⁰. Ten ostatni zahacza m. in. o sieć parafialną, obrzędowość i architekturę kościołów ewangelickich.

SZTUKA SAKRALNA

Jest ona dość licznie reprezentowana w literaturze. Na pierwszym miejscu trzeba wymienić architekturę.

Samodzielny zespół architektoniczny tworzy pocysterski obiekt w Oliwie. Tym zabytkom oddzielne pozycje poświęcili M. Kilariski, F. Mamuszka i J. Stankiewicz¹³¹. Ten ostatni jest także autorem artykułu traktującego o wczesnośredniowiecznych koncepcjach kościoła cysterskiego w Oliwie¹³². Przewodnik po katedrze oliwskiej wydał K. Mirynowski¹³³.

Zasługi wspomnianego Prof. Dr J. Stankiewicza dla ratowania m. in. architektury sakralnej północnej Polski, w tym także Gdańska są bardzo znaczące. Jego fachową wiedzę i zabiegi wykorzystano przede wszystkim do odbudowy kościołów Starego i Głównego Miasta Gdańska. Świadczą o tym także drukowane pozycje, których jest autorem lub współautorem¹³⁴. Jego uwagi nie uszła m. in. architektura sakralna Żuław¹³⁵.

Kilku kościołom diecezji poświęcili swoje opracowania H. Domań-

¹²⁹ Pomorze Gdańskie nr 3. *Żuławy Gdańskie*, Gdańsk 1966.

¹³⁰ F. Beck, *Vom Volksleben auf der Danziger Nehrung nach archiwalischen Quellen von 1594—1814*, Marburg/Lahn 1962. Por. rec. RG 24:1965 s. 246—248.

¹³¹ M. Kilariski, F. Mamuszka, J. Stankiewicz, *Zabytki miasta Gdańsk-Oliwa*, Gdańsk-Gdynia 1957; tychże: *Oliwa. Wykaz zabytków według stanu z grudnia 1956*, Gdańsk 1957. Rec. SMDWP 7:1962 z. 1 s. 371—372.

¹³² J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje kościoła cysterskiego w Oliwie*, Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej nr 12, Architektura z. 1, 1958 s. 61—101.

¹³³ K. Mirynowski, *Katedra w Oliwie*, Gdańsk 1959.

¹³⁴ J. Stankiewicz, *Architektura i budownictwo Pomorza Gdańskiego* (w) *Pomorze Gdańskie* nr 2. *Kultura i sztuka*, Gdańsk 1965 s. 1—32; tenże: *Pseudobazyliki Gdańskie* RG 14:1955 s. 242—284; rec.: SMDWP 7:1962 z. 1 s. 409—411; tenże: *Średniowieczne fortyfikacje Głównego Miasta w Gdańsku*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 4:1958 s. 313—413; tenże: *Fortyfikatory, architekci i budowniczowie gdańscy*, Gdańsk 1955; tenże: *Kilka refleksji związanych z odbudową Gdańska*, RG 34/35: 1974/75 s. 213—238; J. Stankiewicz, B. Szermer, *Gdańsk — rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1959; J. Ciemnołowski, R. Masalski, J. Stankiewicz, *Notatki o odkryciach architektonicznych na terenie Gdańsk*, RG 14:1955 s. 429—452; J. Kowalski, R. Masalski, J. Stankiewicz, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny* (w) *Gdańsk jego dzieje*.. s. 129—265.

¹³⁵ J. Stankiewicz, *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławach*, RG 15/16:1956/1957 s. 511—542.

ska¹³⁶ i L. Krzyżanowski¹³⁷. Innymi kościołami diecezji zajęli się B. Nowak¹³⁸, K. Koczorowski¹³⁹, J. Strzelecka¹⁴⁰, J. Habela¹⁴¹, I. Rembowska¹⁴² i H. Kondziela¹⁴³. Zbiorowego autorstwa jest opracowanie kościoła w Piecniku¹⁴⁴. Pięciotomowa pozycja W. Drosta odnosi się w głównej mierze do najważniejszych kościołów Gdańska jak św. Katarzyny, św. Jana, św. Mikołaja, Mariackiego i św. Trójcy¹⁴⁵. Autor stara się w nich podchodzić rzeczowo i obiektywnie do omawianych przez siebie zagadnień¹⁴⁶. Okazałe dzieło E. Keysera o urbanistycznym rozwoju i architekturze Gdańska stanowi kopalnię wiedzy dla badacza budownictwa sakralnego miasta¹⁴⁷. Krytyczne uwagi do niego wniósł M. Biskup¹⁴⁸. W szeregu publikacjach mamy znaczne partie względnie wzmianki odnoszące się do architektury kościelnej¹⁴⁹.

¹³⁶ H. Domańska, *Gdańsk. Wnętrze kościoła NMP*, Gdańsk 1961—1962, t. 1, 1A, 2, 3, maszynopisy; także: *Kościół św. Brygidy w Gdańsku*, Gdańsk 1966, maszynopis, dokumentacja hist.-arch., PKZ O. Gdańsk. Por. także też: *Gdańsk, Katalog płyt nagrobnych*, Gdańsk 1962, t. 4, 5, 6, maszynopisy; też: *Bastion św. Elżbiety w Gdańsku*, Gdańsk 1967, maszynopis, dokumentacja hist.-arch. PKZ O. Gdańsk.

¹³⁷ L. Krzyżanowski, *Gdańsk. Kościół i Szpital św. Ducha*, Gdańsk 1955, inwentaryzacja + projekt, t. 1, 2, PKZ O. Gdańsk; tenże: i A. Kaczorowski, *Gdańsk. Kościół św. Katarzyny*, Gdańsk 1956, inwentaryzacja + projekt, PKZ O. Gdańsk; L. Krzyżanowski, *Gdańsk, Kościół św. Barbary*, Gdańsk 1956, inwentaryzacja + projekt, PKZ O. Gdańsk; tenże: *Gdańsk, Warszawa 1977*, z serii: *Artystyczne stolice świata*.

¹³⁸ B. Nowak, *Rokitnica. Kościół*, Gdańsk 1958, maszynopis.

¹³⁹ K. Koczorowski, *Gdańsk. Kościół św. Piotra i Pawła*, Gdańsk 1958, badania i inwentaryzacja, maszynopis.

¹⁴⁰ J. Strzelecka, *Gdańsk. Kościół św. Bartłomieja*, Gdańsk 1958, projekt, maszynopis.

¹⁴¹ J. Habela, *Gdańsk. Kościół św. Jana*, Gdańsk 1958, projekt, maszynopis; też: *Kościół św. Jana*, Gdańsk 1951, maszynopis.

¹⁴² I. Rembowska, *Kościół NMP w Gdańsku*, Gdynia 1959. Por. także: K. Mirynowski, *Odbudowa Bazyliki NMP w Gdańsku*, Tygodnik Powszechny 1952 nr 34; W. Wnuk, *Kościół powstający z ruin*, Tygodnik Powszechny 1949 nr 7.

¹⁴³ H. Kondziela, *Kaplica Królewska w Gdańsku i jej twórcy*, *Studia Pomorskie* 2:1957 s. 280—343; też: *Kaplica Królewska w Gdańsku i jej twórcy*, *BHS* 18:1956 nr 2 s. 307.

¹⁴⁴ *Piecnik. Kościół poewangelicki*, Gdańsk 1964, opr. zbiorowe, maszynopis.

¹⁴⁵ W. Drost, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig, Sankt Johann*, Stuttgart 1957; *Sankt Katharinenkirche*; Stuttgart 1958; *Sankt Nikolai und andere Kirchen in Danzig*, Stuttgart 1959; *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963; W. Drost, F. Swoboda, *Sankt Trinitatis und andere Kirchen in Danzig*, Stuttgart 1972. Por. także: K. Gruber, *Die Gestalt der Danziger Marienkirche vor dem Umbau zur Hallenkirche*, *Zeitschrift für Ostforschung* 10:1961 H. 3 s. 474—486.

¹⁴⁶ Jest to w zasadzie inwentarz wyposażenia wewnątrz kościołów, cnociaż zawiera także interesujące elementy dla historyka architektury. Por. rec. J. Habeli i J. Stankiewiczza, *SMDWP* 6:1961 nr 12 s. 401—408.

¹⁴⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln—Wien 1972.

¹⁴⁸ *ZH* 39:1974 z. 4 s. 102—108; *Litery* 1973 nr 12 s. 23—27.

¹⁴⁹ R. Łucki, *Odbudowa Gdańska w projektach Zakładu Osiedli Robotniczych*, *Architektura* 1949 nr 11/12 s. 327335; J. Wilk, *Detal architektoniczny starego i nowego Gdańska*, *Architektura* 9:1952 s. 226—229; S. Bobiński, *Problemy i trudności odbudowy Gdańska*, *RG* 13:1954 s. 202J213; J. Ciemnołoń-

Najwięcej studiów poświęcono gdańskiemu malarstwu z XVI i XVII wieku¹⁵⁰. Zabytkowymi tkaninami oraz haftami Gdańska zajęła się M. Żelewska¹⁵¹. Tej problematyki dotyczą również prace M. Boguckiej¹⁵² i T. Mańkowskiego¹⁵³. Gdańskie kurdybany stały się przedmiotem studium T. Bienieckiego¹⁵⁴.

Gdańskimi stallami zainteresowali się M. Rehorowski¹⁵⁵ i M. Beek-Goehlich¹⁵⁶. O ołtarzach 2 artykuły opracowali A. Kłoczowski¹⁵⁷ i Z. Nocoń¹⁵⁸. J. Wesołowski ogłosił drukiem studium o barokowej ambonie z oliwskiej katedry¹⁵⁹. Nagrobkami, w tym także nagrobną plastyką zajął się L. Krzyżanowski¹⁶⁰. Specjalnością I. Rembowskiej i B. Chronickiej

ski, *Historyczna architektura Gdańska w sztychach i obrazach*. III Sesja Naukowa Politechniki Gdańskiej, Sekcja Architektury, Gdańsk 1953; tenże: *Ostatnie odkrycie na terenie zamku gdańskiego*. II Sesja Naukowa Politechniki Gdańskiej, Sekcja Architektury, Gdańsk 1952; R. Masalski, *Dwór Bractwa św. Jerzego*. V Sesja Naukowa Politechniki Gdańskiej, Sekcja Architektury, Gdańsk 1955; *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, z. 3, L. Krzyżanowski, *Województwo Gdańskie*, Warszawa 1972; J. Porębowicz, *Z dziejów opieki szpitalnej i społecznej w Gdańsku*, Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Architektura III:1964 s. 101—136; J. Białostocki *Gdańskie dzieło Joosa van Cleve* (w) *Studia Pomorskie* t. 1, Wrocław 1957 s. 170—230.

¹⁵⁰ B. Mieszkowski, *Malowidła w kościele św. Katarzyny w Gdańsku*. *Ochrona Zabytków* 2:1949 s. 35—36; A. Gosieniecka, *Malarstwo gdańskie XV i XVII w.*, Katalog wystawy, Gdańsk 1957; W. Tomkiewicz, *Realizm w malarstwie gdańskim przełomu XVI i XVII w.*, *Studia Pomorskie* t. 2, Wrocław 1957 s. 113—210; tenże: *Alegoria handlu gdańskiego*, *BHS* 16:1954 s. 404—419 nr 4; A. Gosieniecka, *Ze studiów nad malarstwem pomorskim*, cz. 1, *Przełom XVI i XVII wieku w malarstwie gdańskim*, *Gdańskie Studia Muzealne* 1:1976 s. 9—38; też: *Wzory graficzne w malarstwie pomorskim drugiej połowy XVI i początków XVII wieku* (w). *Ze studiów nad sztuką XVI wieku na Śląsku i w krajach sąsiednich*, Wrocław 1968; E. Iwanoyko, *Apoteoza Gdańska*, Gdańsk 1976.

¹⁵¹ M. Żelewska, *Wystawa gdańskiego zbioru tkanin zabytkowych*, *Muzealnictwo* 1964 nr 12 s. 113—123; też: *Hafty gdańskich brygidek. Średniowieczna kapa ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku*, *Gdańskie Studia Muzealne* 1:1976 s. 57—70; także: *Gdańskie tkaniny i hafty XV—XVIII w.*, (w) *Gdańsk jego dzieje...* s. 419—434.

¹⁵² M. Bogucka, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku*, Wrocław 1956.

¹⁵³ T. Mańkowski, *Polskie tkaniny i hafty XVI—XVIII w.*, Wrocław 1954. Por. także: *Aus dem Danziger Paramentenschatz und dem Schatz der Schwarzhaupter zu Riga, Nürnberg* 1958.

¹⁵⁴ T. Bieniecki, *Kurdybany gdańskie XVII i XVIII w.*, Gdańsk 1960; tenże: *Kurdybany gdańskie* (w) *Gdańsk jego dzieje...* s. 441—446.

¹⁵⁵ M. Rehorowski, *Stalle gotyckie w kościołach Gdańska*, *RG* 19/20: 1960/61 s. 261—272.

¹⁵⁶ M. Beek-Goehlich, *Die mittelalterlichen Kirchengestühle in Westpreussen und Danzig*, Stuttgart 1961.

¹⁵⁷ A. Kłoczowski, *Ołtarz z kościoła NMP w Gdańsku zwany jerozolimskim*, *BHS* 25:1963 s. 240—242.

¹⁵⁸ Z. Nocoń, *Ołtarz św. Trójcy w katedrze oliwskiej*, *MDG* 1975 s. 145—156.

¹⁵⁹ J. Wesołowski, *Późnobarokowa ambona w katedrze oliwskiej*, *Studia Gdańskie* 2:1976 s. 151—183.

¹⁶⁰ L. Krzyżanowski, *Gdańskie nagrobki Kosów i Bahrów*, *BHS* 30:1968 s. 445—462; tenże: *Plastyka nagrobna Wilhelma van den Blocke*, *BHS* 20:1958 s. 270—298.

stało się gdańskie złotnictwo¹⁶¹. Do rytownictwa i snycerki odnoszą się artykuły A. Gosienieckiej¹⁶² i K. Mellin¹⁶³. Do kręgu rzeźby należą studia K. Kluza¹⁶⁴ i B. Tuchołki¹⁶⁵. Funkcja gdańskiego mecenatu sztuki stała się przedmiotem badań H. Sikorskiej¹⁶⁶ i L. Krzyżanowskiego¹⁶⁷. Ten ostatni związał także swoje zainteresowania z renesansową plastyką¹⁶⁸. Dla dziejów gdańskiej rzeźby mogą być przydatne 2 artykuły K. Mellin i W. Drosta¹⁶⁹.

W rzemiośle artystycznym Gdańska F. Mamuszka wskazał na niektóre naczynia, sprzęt kościelny i księgi liturgiczne¹⁷⁰. Gdańskie ślusarstwo reprezentują artykuły T. Bienieckiego i T. Guć-Jednaszewskiej¹⁷¹. Artystyczną ceramikę omawia J. Chranicki¹⁷², zaś gdańskie ludwisarstwo T. Bieniecki¹⁷³.

Natury bardziej ogólniejszej są artykuły B. Chranickiej¹⁷⁴, A. Gosienieckiej i A. Bochnaka. Ogólną charakterystykę sztuki nad Wisłą, w tym także Gdańska daje książka E. Galla¹⁷⁵. Wyłącznie sztuką Gdańska

¹⁶¹ I. Rembowska, *Gdański cech złotników od XIV do końca XVIII w.*, Gdańsk 1971; też: *Andrzej Mackersen I — złotnik gdański (XVII w.)*, RG 23:1964 s. 173—182; też: *Warsztat złotniczy Schlaubitzów*, GZH 13:1970 nr 7 s. 45—65; B. Chranicka, *Złotnictwo gdańskie (w) Gdańsk jego dzieje...* s. 378—388.

¹⁶² A. Gosieniecka, *Falek Polonus i współcześni rytownicy gdańscy*, katalog wystawy, Gdańsk 1949.

¹⁶³ K. Mellin, *Szymon Herle, syncerz gdański*, RG 25:1966 s. 279—290.

¹⁶⁴ K. Kluz, „*Chrystus Frasobliwy*” z kościoła NMP w Gdańsku, MDG 9:1965 s. 443—446.

¹⁶⁵ B. Tuchołka, *Z zagadnień twórczości rzeźbiarskiej Hansa Brandta*, RG 24:1965 s. 155—166.

¹⁶⁶ H. Sikorska, *Jan Speyman. Szkice z dziejów mecenatu gdańskiego sztuki XVI i XVII wieku*, RG 27:1968 s. 249—286.

¹⁶⁷ L. Krzyżanowski, *Rozwój nowożytnego mecenatu mieszczańskiego w Gdańsku w XVI (w) Funkcja dzieła sztuki*, Warszawa 1972 s. 185—206.

¹⁶⁸ Tenże: *Przetom renesansowy w plastyce gdańskiej*, BHS 25:1963 s. 236—237.

¹⁶⁹ K. Mellin, *Gdański cech stolarski w późnym średniowieczu*, Gdańskie Studia Muzealne 1:1976 s. 71—84; W. Drost, *Ornamente aus Danziger Kirchen (w) Vom geistigen Fortleben d. Techn. Hochschule Danzig*, Heidelberg 1961 s. 23—36.

¹⁷⁰ F. Mamuszka, *Rzemiosło artystyczne w Gdańsku (w) Gdańsk jego dzieje...* s. 469—489. Por. także: B. Chranicka, *Meblarstwo gdańskie*, tamże s. 389—403.

¹⁷¹ T. Bieniecki, *Artystyczne kraty gdańskie*, Warszawa 1956; T. Guć-Jednaszewska, *Ślusarstwo w Gdańsku średniowiecznym XIV—XV w.*, Gdańskie Studia Muzealne 1:1976 s. 39—55; T. Bieniecki, *Kraty gdańskie (w) Gdańsk jego dzieje...* s. 435—440.

¹⁷² J. Chranicki, *Gdańska ceramika artystyczna (w) Gdańsk jego dzieje...* s. 404—418.

¹⁷³ T. Bieniecki, *Ludwisarstwo gdańskie*, tamże s. 447—452.

¹⁷⁴ B. Chranicka, *Rzemiosło artystyczne Pomorza Gdańskiego od końca XV do końca XVIII wieku*, *Pomorze Gdańskie* nr 2. *Kultura i Sztuka*, Gdańsk 1965 s. 53—76; A. Bochnak, *Eksport z miast pruskich w głąb Polski w zakresie rzemiosła artystycznego (w) Studia Pomorskie t. 2*, Wrocław 1957 s. 7—112; A. Gosieniecka, *Sztuki plastyczne na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVIII w.*, *Pomorze Gdańskie* nr 2... s. 33—52.

¹⁷⁵ E. Gall, *Danzig und das Land an der Weichsel* (München) 1953.

zajęła się A. Gosieniecka, wskazując zwłaszcza na malarstwo, rzeźbę, epitafia, ołtarze, grafikę i prospekty organowe¹⁷⁶.

Problematyce konserwacji zabytków jest poświęconych kilka artykułów. Konserwacją ściennych malowideł w katedrze oliwskiej zajęła się E. Wolska¹⁷⁷. Wykaz prac konserwatorskich i dokumentacji z lat 1951—1971 ukazał się drukiem w 1973 r.¹⁷⁸ Obejmuje on województwo gdańskie bez miast Gdańska i Sopotu¹⁷⁹. Za rok 1975 z terenu województwa gdańskiego wykaz podobnych prac przedstawiła C. Betlejewska¹⁸⁰.

MUZYKA I ORGANY

O tabulaturze oliwskich cystersów informuje nas artykuł A. Ciesielskiego¹⁸¹. Dawną muzykę w kościele św. Mikołaja omawia P. Podejko¹⁸². Muzyczne życie Gdańska w latach 1814—1945 stało się przedmiotem rozważań M. Brunzena¹⁸³, zaś w Wolnym Mieście Gdańsku W. Kmicic-Mieleszczyńskiego¹⁸⁴. Muzyczne druki Gdańska z XVII wieku zainteresowały M. Przywęcką-Samecką¹⁸⁵, zaś z XVIII wieku E. Lehmann i J. Müller-Blattau¹⁸⁶.

Organami katedry w Oliwie zajmowało się już kilka autorów¹⁸⁷. Informację o organach z kościoła św. Mikołaja w Gdańsku podał J. Winnicki¹⁸⁸. Opracowaniem dokumentacji historycznej do zabytkowych or-

¹⁷⁶ A. Gosieniecka, *Sztuka w Gdańsku, Malarstwo, rzeźba, grafika*, (w) *Gdańsk jego dzieje...* s. 267—362.

¹⁷⁷ E. Wolska, *Konserwacja malowideł ściennych z XVI w. w prezbiterium katedry w Oliwie*, *Ochrona Zabytków* 17:1964 nr 1 s. 47—54.

¹⁷⁸ *Województwo Gdańskie 1951—1971*. Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich PP PKZ, Warszawa 1973.

¹⁷⁹ Obejmuje on kościoły w Lubiszewie, Łęgowie, Ostaszewie, Rokitnicy i Wocławach.

¹⁸⁰ C. Betlejewska, *Ochrona i konserwacja zabytków województwa gdańskiego w 1975 roku*, *Gdańskie Studia Muzealne* 1:1976 s. 197—208.

¹⁸¹ A. Ciesielska, *Tabulatura muzyczna klasztoru cystersów w Oliwie z pierwszej połowy XVII wieku*. Sprawozdanie z Czynności Wydawniczej TN KUL nr 14, 1963/64 s. 200—201. Por. także: *Danziger Kirchen-Musik. Vokalwerke des 16. bis 18. Jahrhunderts* hrsg. von Franz Kessler, Neuhausen-Stuttgart 1973.

¹⁸² P. Podejko, *Z życia muzycznego dawnego Gdańska. Muzyka w kościele św. Mikołaja*. Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Gdańsku 11:1972 s. 63—80.

¹⁸³ M. Brunzen, *150 Jahre Danziger Musikleben (1814—1945)*, Lübeck

¹⁸⁴ W. Kmicic-Mieleszczyński, *Polska Kultura muzyczna w Wolnym Mieście Gdańsku* (w) *Pomorze Gdańskie* nr 2... s. 147—175.

¹⁸⁵ M. Przywęcka-Samecka, *Z historii druków muzycznych Gdańska XVII wieku*, Wrocław 1964 s. 393—398.

¹⁸⁶ E. Lehmann, Müller-Blattau, *Ein Danziger Notendruck vom 1170*, *Musik d. Ostens* 4:1967 s. 185—190.

¹⁸⁷ R. Wyrobek, M. Odyniec, *Organy oliwskie*, album, Gdańsk 1967. Por. także: R. Grubich, *Oliwskie organy w Skokloster*, *Ruch Muzyczny* 1966 nr 6.

¹⁸⁸ J. Winnicki, *W trosce o gdańskie organy z kościoła św. Mikołaja*, *Ochrona Zabytków* 1972 nr 4 s. 296—297.

ganów w Gdańsku i Pruszczu Gd. zajęli się M. Dorawa, E. Piskorska i Z. Tusiacka¹⁸⁹.

ARCHIWA KOŚCIELNE

Aktualnie archiwa kościelne diecezji gdańskiej w pełni czekają na swego badacza. Jedyne księgi metrykalne zostały uwzględnione w pracy J. Kapsa¹⁹⁰. Znaczne materiały do tej problematyki mieści w sobie Wojewódzkie Archiwum Państwowe i Biblioteka PAN w Gdańsku¹⁹¹. Akta tam zawarte dotyczą zarówno kościołów katolickich jak i ewangelickich. Na inwentaryzację czekają jeszcze archiwalia parafialne, klasztorne i archiwum diecezjalne. Ich przydatności do historii tej nadmorskiej diecezji nie potrzeba podkreślać.

Skromne materiały rękopiśmienne do dziejów gdańskiego Kościoła znajdują się w archiwach diecezjalnych Pelplina, Włocławka, Olsztyna i Getyngi.

UWAGI KOŃCOWE

Oddzielnego opracowania domaga się wkład diecezjalnego środowiska twórczego w naukę, w szczególności w teologię oraz publicystykę w latach 1945—1977. Wartoby również pokusić się o odpowiedź na pytanie,

¹⁸⁹ M. Dorawa, *Dokumentacja historyczno-konserwatorska organów z kościoła parafialnego p.w. Podwyższenia św. Krzyża w Pruszczu Gd.* — PKZ O (Toruń 1972 t. I, II) mps — tekst, zdjęcia + inwentaryzacja pomiarowa; tenże i E. Piskorska, *Dokumentacja historyczno-konserwatorska organów z kościoła szpitalnego p.w. Bożego Ciała w Gdańsku*, PKZ O (Toruń t. I, II) mps — tekst, zdjęcia + inwentaryzacja pomiarowa; tenże i Z. Tusiacka, *Dokumentacja historyczno-konserwatorska organów z kościoła św. Jana w Gdańsku* PKZ O (Toruń 1975 t. I, II, III) mps — tekst, zdjęcia + inwentaryzacja pomiarowa wraz z projektem umiejscowienia organów w kościele NMP w Gdańsku. Por. także: M. Dorawa, *Z problematyki ochrony i konserwacji zabytkowych organów na terenie Polski północnej*, Biuletyn Informacyjny PKZ nr 30, Warszawa 1975 — Materiały z konferencji organowej Toruń, 21—22.11.1974 r. s. 69 nn.

¹⁹⁰ J. Kaps, *Handbuch über die katholischen Kirchenbücher in der Ostdeutschen Kirchenprovinz östlich der Ode rund Neisse und dem Bistum Danzig*, München 1962. Schematyzm z 1975 r. podaje początkową datę zachowanych ksiąg metrykalnych w poszczególnych parafiach.

¹⁹¹ M. Pelczar, *Biblioteka Miejska w Gdańsku 1945—1953*, RG 13:1954 s. 159—180; M. Sławoszewska, *Zarys dziejów Archiwum Miasta Gdańska*, RG 14:1955 s. 92—128; *Katalog inkunabułów Biblioteki Gdańskiej PAN*, cz. 2, uzupełnienia i dodatki, opr. H. Jędrzejewska i M. Pelczarowa, Gdańsk 1954—1967; *Archiwum Miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach 1253—1945*, Warszawa 1970, zwłaszcza s. 40—41, 73—78; C. Biernat, *Spór archiwalny polsko-gdańsko-niemiecki w okresie międzywojennym 1919—1939*, Warszawa 1969; *Katalog inwentarzy archiwalnych*, Warszawa 1971, s. 157—162, t. 2, Warszawa 1977 s. 41—42; *Inwentarz akt Komisarza Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku 1919—1939*, opr. C. Stodołny, Warszawa 1967; C. Biernat, *Archiwum Państwowe w Gdańsku i jego zasób*, RG 25:1966 s. 233—277; F. Marszałek, *Akta Konsystorza Ewangelickiego w WAP w Gdańsku*, Archeion 35:1961 s. 65—73.

jaki jest udział tego środowiska w nauce kraju i porównać go z ośrodkami badawczymi innych diecezji. Temu zagadnieniu wypadałoby poświęcić osobny artykuł.

Obchody milenijne w Polsce przyczyniły się walcie do przyjęcia badań, zwłaszcza archeologiczno-architektonicznych nad początkami Gdańska, które przyczyniły się także do wyjaśnienia wielu spraw kościelnych.

Znaczne korzyści odnosi historiografia kościelna z badań nad reformacją, kulturą umysłową oraz ruchami społecznymi Gdańska w XVII i XVIII w.

Pewien niedosyt odczuwa się w zakresie badań nad okresem krzyżackim i pruskim w dziejach nadbałtyckiego miasta. Historiografia 20 lecia międzywojennego skupiła się w zasadzie nad Wolnym Miastem i Polonią gdańską, w tym także polskiego duchowieństwa katolickiego.

Ze spraw kościelnych czasu drugiej wojny światowej na czoło wysuwa się literatura dotycząca osoby bpa Spletta i martyrologii polskiego duchowieństwa.

Dociekania naukowe po drugiej wojnie światowej miały charakter okolicznościowy, względnie stanowiły owoc zainteresowań poszczególnych osób, a więc nie były programowane.

Dorobek badawczy sztuki sakralnej w minionych 32 latach jest dość pokaźny, zwłaszcza w zakresie architektury, rzeźby, malarstwa, nie wyłączając węższych specjalności. Jest to owoc środowisk w decydującej mierze pozakościelnych.

Literatura z zakresu muzyki kościelnej i problematyki organowej jest skromna, zaś z archiwów kościelnych i mentalności religijnej nie wyszła jeszcze na światło dzienne.

Badania nad ustawodawstwem diecezjalnym (w tym także jego historią) zostały już zapoczątkowane. W tym zakresie diecezja gdańska może poszczycić się już pewnymi osiągnięciami, w przeciwieństwie do chełmińskiej, gdzie nie ruszyły jeszcze z miejsca.

Poważny wkład dla historiografii diecezji wniósł gdański ośrodek naukowy, zaś pomocne są tu także zdobycze ośrodka toruńskiego, warszawskiego (w tym także ATK), KUL-u, poznańskiego i pelplińskiego. Z publikacji pozakrajowych warto także wskazać na dorobek pomorzoznawczy nauki zachodniemieckiej.

Na koniec warto wysunąć postulat wydania monografii diecezji, która powinna obejmować omówienie dotychczasowej literatury diecezji, jej przeszłość w różnych aspektach, kościelne archiwa, sztukę, w tym także problematykę muzyczną, przesiedleńczą w RFN, religijno-socjologiczną oraz zarysy historyczno-statystyczne poszczególnych parafii. Powinno to być dzieło zespołu autorów duchownych jak i świeckich pod jedno lub kilkuosobową redakcją.